

Trolldomsprocessernes ophør i Danmark

AF

ALEX WITTENDORFF

Denne artikel er fremgået af anden officielle opposition ved forsvaret for den filosofiske doktorgrad i maj 1991 af Jens Christian V. Johansens afhandling *Da Djævelen var ude... Trolldom i det 17. århundredes Danmark*. Bogen er en milepæl i dansk trolldomsforskning. Forfatterens systematiske udnyttelse af et stort kildemateriale har ikke alene kastet nyt eller klarere lys over en række faktuelle forhold vedrørende trolldomsrygtets opståen og udvikling, anklagerne, de anklagede, vidner, udlæggelserne og endnu mere, men også sat os i stand til at formulere spørgsmålene om de mere overordnede problemer og sammenhænge og diskutere dem på et solidere grundlag end før.¹

Johansen beskæftiger sig selv med sådanne problemer. Det er én af hans fortjenester, at han over for sit store materiale med dets væld af data ikke udelukkende er blevet stående ved de kvantificerbare ting og andre mere overkommelige sager, men også har begivet sig ind i de bagved liggende psykologiske og mentale forhold, hvor forklaringerne på de svært forståelige fænomener, der knytter sig til emnet, for en stor del må søges. Det gælder ikke mindst baggrunden for, at man i slutningen af 1600-tallet ophørte med at idømme dødsstraf for trolldom, som behandles i bogens kapitel 9. Sagen er, at det er næsten sværere at forklare, hvorfor processerne standsede, end hvorfor de begyndte. Dette problem er hovedemnet for denne artikel, der tager udgangspunkt i Johansens

¹ Der henvises generelt til første officielle opposition ved Gustav Henningsen, trykt andetsteds i dette hæfte. – Det skal fremhæves, at Jens Chr. V. Johansen i sin tid som stipendiat ved Historisk Institut, Københavns Universitet, i årene 1979-1981 og 1983-1986 ikke alene har skrevet den store afhandling, som er udgangspunkt for denne artikel, men også flere mindre arbejder om trolldom og trolldomsforfølgelse og om kriminalitet i bredere forstand, hvoraf flere er trykt i udenlandske tidsskrifter og samleværker. Sit kendskab til den internationale litteratur om emnet har han udmøntet i en forskningsoversigt i dette tidsskrift (nr. 81, 1982, s. 401-423).

overvejelser om sagen, som er det hidtil mest omfattende forsøg på dansk på at give en forklaring på spørgsmålet, der har optaget den internationale forskning en del. I forhold til oppositionen har det været muligt her at udvide synsfeltet og argumentationen noget.

Det er Johansens synspunkt, at trolddomsprocesserne standsede, fordi sognepræsterne prædikede en »forsynstro«, der efterhånden slog igennem hos befolkningen og fremkaldte en syndsbevidsthed, som bl.a. indebar, at man ikke længere gav troldfolk skylden for sygdom og ulykker, men opfattede den slags som Guds direkte straf på samme måde som Guds plager ramte Job. Sognepræsterne holdt fast ved tanker, der var formuleret i det 16. århundredes begyndelse, en »forsyns«-opfattelse, der havde udgangspunkt i, at dommen tilhørte Gud, og at menneskene ikke skulle blande sig (s. 148). Mennesket skulle gribe i egen barm og overveje, om det ikke skyldtes egen synd, når det blev udsat for ulykker og modgang. Man skulle under alle omstændigheder være meget påpasselig med at beskyldte troldfolk herfor. Troldfolk blev benyttet af Gud til at prøve hans ulydige folk (s. 149). »Med Brenz' tanker som fundament og med Erickssøns og Vedels prædikensamlinger som murværk var bygningen rejst for den opfattelse, der på længere sigt skulle medføre trolddomsprocessernes ophør i Danmark« (s. 150).²

Forfatterens hovedkilde er den omfattende bønne- og andagtslitteratur, der fremkom i 1600-tallet. Han citerer J. Oskar Andersen, som konkluderer, at dansk fromhedsliv på Kingos tid rådede over en opbyggelseslitteratur, hvis omfang både kvantitativt og kvalitativt set var lige bemærkelsesværdig. Fællesnævneren var, at grundbetingelsen for al nådestilegnelse var en alvorlig og personlig syndsbevidsthed. Og Johansen tilføjer så for egen regning: »Denne syndsbevidsthed havde afgørende betydning for trolddomsprocessernes ophør« (s. 151). Det bliver så strammet noget op i kapitlets konklusion: Befolkningen var stillet over for et alvorligt dilemma; på den ene side et krav om strafforfølgelse af de »kloge folk« – der tænkes her på forordningen fra 1617, se nedenfor – og på den anden side en indskærpelse af, at det var i modstrid med Guds forsyn at forfølge troldfolk (s. 155). Og i bogens konklusion hedder det: Fra Vedel og Palladius og ind i 1600-tallet var der lagt »en klar linie, der søgte at hindre befolkningen i at forfølge dem, de anså for at være troldfolk« (s. 159f).

Der er efter min mening to misforståelser i dette. For det første at det lå i forkyndelsen og i andagtslitteraturen, at det skulle være i modstrid med

² Som Johansen selv gør opmærksom på, er synspunktet inspireret af H.C.Erik Midelforts iagttagelser vedrørende Baden-Württemberg, s. 192, note 98.

tanken om Guds forsyn at forfølge troldfolk, og for det andet at denne forkyndelse – hvad der så i øvrigt lå i den – fik en så afgørende mentalitetsændrende betydning.

Det er rigtigt, at syndsbevidsthed var opbyggelseslitteraturens ledemotiv. Pønitensen var fællesnævner for den sande anger, den oprigtige tro og den fuldbragte omvendelse. Men det skal forstås inden for de rammer, hvori det er tænkt. Det er en gammel luthersk tanke, at Djævelen både er Guds modstander og redskab. Gud virker det onde, herunder hjemsøgelser af menneskene, ved Djævelens hjælp. »Sådan hænger det sammen, at Gud forefinder – men ikke skaber! – Satans vilje som ond (den er gjort ond ved, at Gud ikke mere har med den at gøre, og Satan giver sig hen i synden), men Gud griber fat om den med sin handlekraft og sætter den i sving i retning af sit eget formål. Det betyder blot ikke, at Satans vilje hører op med at være ond blot ved denne berøring med Guds igangsættende kraft,« siger Luther.³ Heri ligger sandelig ikke, at man passivt skal affinde sig med Djævelen og hans redskaber. Nogle af forfatterne til opbyggelseslitteraturen, som i øvrigt er ret forskellig, selv om omvendelse af læseren er det fælles sigte, skelner ligesom andre dele af tidens teologiske litteratur eksplicit mellem to former for udladninger fra Gud. Der er *kors*, som Gud lader menneskene bære for at prøve deres tålmodighed og rette kristne sindelag. Det kan være sygdom, pest, dyrtid og krig, der bruges hertil. Det var *kors*, Job var ude for. Men der er også *straffe*, som er nedkaldt af menneskenes synder, og som ikke alene rammer synderen, men hele samfundet. Disse kollektive straffe kan f.eks. afværge gennem kollektive bededage og nævnes som begrundelse for indførelse af dem.⁴ Blandt de synder, der nedkalder Guds straffe, nævnes flere gange i opbyggelseslitteraturen trolddom, som altså var noget af det, der true den kollektive sikkerhed. Både kors og straf skulle få mennesker til at skelne imellem, hvad der hørte Gud til, og hvad der hørte Djævelen til, og det sidste skulle bekæmpes aktivt. Nogle af forfatterne siger det direkte, og det havde været nyttigt, om Johansen havde overvejet de steder, hvor opbyggelseslitteraturen faktisk udtaler sig om trolddom.

Der er f.eks. N.P.Nested, som Johansen citerer til støtte for sit synspunkt (s. 194). Nested opregner i *Alle menneskers dødelig afmaling med dette livs ustadighed* fra 1622 de forskellige syndere – forrædere, bagvaskere,

³ Martin Luther: Om den trælboundne vilje. Luthers skrifter i udvalg, bind V, ved Stefen Kjeldgaard-Pedersen, 1983, s. 217.

⁴ F.eks. Forordning om bededage af 25. september 1626, Corpus Constitutionum Daniæ, ved V.A. Secher, IV, s. 343.

bespottere, hyklere, frådsere, drankere, horkarle og horkoner – og så troldfolk, og her citerer han 2. Mosebog 22, 18: »Du skal ikke lade troldkoner leve.«

Eller kapellanen i Store Heddinge, Jens Jensen Mariager, der i 1637 udsendte *Gudfrygtige enkers, fader- og moderløse børns og ellers alle gudfrygtige, sorgfulde, bedrøvede og forladte menneskers apotek og rosengård*. Han behandler først de hjem søgelser, som er kors, og som man »ikke med grove synder og misgerninger ved sig at have fortjent«. Kapitel 4 handler så om »Hvad lidelser, der ikke er kors, men straf«. Straf defineres som »enhver lidelse, som Gud tilskikker os eller lader os vederfares for vore synders skyld og vore misgerninger«. Han siger: »Gud straffer endnu på denne dag tyve med galgen, røvere og kirketyve med stejle og hjul, troldfolk med ild, manddrabere, horfolk og oprørske med sværd. Så straffer endog Gud tit hele lande og stæder for ét menneskes skyld alene og undertiden for gemene synders skyld. Især når øvrigheden, gejstlig eller verdslig eller forældre ikke vil udi deres embede straffe adskillige synder og laster, men ser over derudi [ser gennem fingre med det].« De straffe, Gud især tager i anvendelse, når mennesker ikke selv udrydder tyve, røvere, troldfolk og mordere, er ifølge Mariager pest og anden sygdom, krig, oprør, dyrtid, vand og ild, orme og ukrudt og undertiden udbredelse af falsk lærdom.

Eller ét af de skrifter, der optræder uden forfatternavn, *Om Guds hellige navns forførdelige vanbrug og foragtelse. En fornøden påmindelse i denne onde og sidste tid fra 1624*. Heri står: »I synderlig grad misbruges Guds navn groveligen og vandhelliges ved trolddom, trylleri, den sorte kunst og andre sådanne Djævels kunster, når man enten uforfæret lader Djævelen komme til sig... og man derfor gør et forbund med ham... . Eller også når endskønt Djævelen dertil ikke kaldes, man dog alligevel bruger nogle visse ord eller karakterer, bogstaver og figurer til at forfatte hemmelige ting og tilkommende handel eller til at fordrive sygdom eller trylle, forgøre og fordærve mennesker og kvæg.... Thi om det end ikke altid er hos sådan handel et udtrykkeligt forbund med Djævelen, dog alligevel har sådanne kunster sin oprindelse af Djævelen.« Og lidt længere henne: »Sådanne troldmænd og troldkoner er tusind gange værre og argere at agte end hedninge, hvilke Gud den Herre har derfor ikke alene forordnet og befalet at skulle straffes ved øvrighed, 2 Mosebog 22, 18. Men han har også truet at ville straffe dem her timeligt og hisset evindeligt med helvedes ild.« Her har vi den teologiske trolddomsopfattelse klart formuleret: trolddom var enhver form for selvstændig, magisk virksomhed, som befolkningen foretog, både helbredende og skadevoldende, og Djævelen stod bag det hele, hvad enten der var tale om en direkte djævelpagt eller ej. Og enhver form for trolddom skulle straffes som den

værste af alle tænkelige forbrydelser, fordi den indebar en tilslutning til historiens største skændselsgerning, Djævelens oprør imod Gud.

Der er mig bekendt ingen steder i opbyggelseslitteraturen, hvor det af Johansen hævdede synspunkt formuleres direkte, men altså steder hvor det modsatte siges meget klart i forbindelse med opfordring til syndserkendelse og pønitense. Det passer dårligt sammen med påstanden om, at opbyggelseslitteraturen og den forkyndelse, som har lignet den, skulle indskærpe, at det var imod Guds forsyn at forfølge troldfolk. I det mindste var der på ingen måde tale om en »klar linie«, som der ganske rigtigt måtte have været, hvis forkyndelsen skulle kunne få en så gennemgribende mentalitetsændrende følgerkning, som Johansen hævder.

Det er rigtigt, som forfatteren anfører, at der var sognepræster, som fortsat var passive over for deres sognebørns magiske handlinger (s. 155). Mange af dem har uden tvivl delt den folkelige opfattelse, at det alene var skadevolden, der var trolddom, og at det var noget, den verdslige øvrighed skulle tage sig af. Nogle af dem drev jo selv helbredende magi. Præsteuddannelsen var stadig beskeden, og de lærde teologers opfattelse af begrebet var langt fra slået igennem hos præstestanden i første halvdel af 1600-tallet. De, der skrev de opbyggelige skrifter, var ikke typiske som sognepræster betragtet. Der blev ved med at være præster, der ligesom deres kolleger i århundrederne forud gav sig af med de former for magi, som nu var forbudt. I 1680erne var præsten i Aggersborg i Ålborg Stift, hr. Palle Madsen, kendt som »klog mand«, der kurerede sygdomme, bl.a. dem han mente var påført ved trolddom. Hans biskop, Jens Bircherod, tog ham i skole, og han måtte forpligte sig til at holde op med det. Ved landemodet i 1693 fik hans herredsprovst ordre til at holde øje med ham i denne henseende, men ved visitatsen i 1695 måtte bispemanden igen have hr. Palle i enerum vedrørende »den suspecte cur«, han anvendte »under skin af hellighed«. Det var ikke let at komme til bunds i sagen – »Gud må være dommer«, skriver Jens Bircherod i sin dagbog.⁵ I samme stift var der i øvrigt ved samme tid præster, som dyrkede den moderne lægevidenskab og kemi og fungerede som læger blandt deres sognebørn⁶ – uden at vi kan se, om disse har opfattet forskellen på deres og hr. Palles diagnoser og behandlinger. Også i andre stifter var der sognepræster, som drev helbredende magi på den gamle vis. I 1690 måtte biskoppen i Ribe lade en advarsel gå ud til stiftets præster fra et landemøde: »Der er nogle

⁵ C. Klitgaard: Optegnelser om vendsysselske Præstefamilier før ca. Aar 1700. 1945, s. 32. Anders Bæksted: Besættelsen i Tisted 1696-98, I, 1959, s. 97f.

⁶ C. Klitgaard, anf. arb. s. 210. Bæksted, anf. arb. s. 96-99.

præster, Gud bedre desværre, som spøger med trolddomskunster og forfører mange kristne folk, som rejser langvejs fra at søge dem. Jeg ved og kender nogle få, som endnu forvares [advares] til at lade sådan galenskab fare; thi her er en præst i stiftet i fordom tid brændt levende for det samme.«⁷ Der forekom på den anden side også præster, som tidligt havde tilegnet sig kirkens officielle holdning, og som allerede før signen og manen og anden helbredende magi blev forbudt ved lov i 1617 gik i rette med den slags. Der var f.eks. hr. Rasmus i Helsingør. I 1571 erklærede Anne Jens Smørfods, som var anklaget for flere forhold, at hun ganske vist tidligere havde helbredt folk med signaler, men siden hr. Rasmus havde forbudt hende det, brugte hun det ikke mere. »Dog fandtes, at hun haver brugt det ligevel.« Hun blev for det og for »ond omgængelse« forvist fra Helsingør sammen med sin mand.⁸ Og som eksempel på en ivrig heksejæger kan nævnes sognepræsten i Varde, hr. Peder Madsen, som Johansen citerer (s. 193) til støtte for sit synspunkt. Men denne præst anklagede selv 8 kvinder i 1617, hvoraf det ser ud til, at de tre kom på bålet.⁹ Fra slutningen af århundredet kan nævnes præsten i Snedsted ved Thisted, magister Holger Schandorph, der i 1686 var den drivende kraft i anklagen for trolddom imod tre kvinder i sognet, hvoraf én blev dømt ved herredstinget, men frifundet ved landstinget, og én begik selvmord ved sagens begyndelse.¹⁰ Vi savner systematiske undersøgelser af præsternes rolle og funktion i lokalsamfundet i denne som i andre henseender, men over for det brogede billede af hvordan præsterne forholdt sig til magien, som disse eksempler tegner, er det svært at tale om en »klar linie« i kirkens holdning, sådan som befolkningen oplevede den.

⁷ Ribe Stifts landemodeprotokol, her citeret efter H.K. Kristensen: Hekseproceser-slæb, Fra Ribe Amt, IX, 1936-39, s. 126. Den præst, bispnen refererer til, er Jens Hansen Rusk, der blev brændt i 1611. Herom og om præster, der drev helbredelsesmagi, se Kim Tørnsø: Djævletro og folkemagi, trolddomsforfølgelse i 1500- og 1600-tallets Vestjylland, 1986, s. 11 ff, 87 ff, og Merete Birkelund: Troldkvinden og hendes anklagere, danske hekseprocesser i det 16. og 17. århundrede, 1983, s. 63 f.

⁸ Laurits Pedersen: Helsingør i Sundtoldstiden 1426-1857, II, 1928, s. 165 f, 170. Den omtalte hr. Rasmus er sandsynligvis identisk med Rasmus Lauritsen eller Reimertsen, sognepræst ved Sct. Olai kirke i Helsingør fra 1557, død efter 1590, Wibergs præstehistorie, I, 1870/1959, s. 585.

⁹ Kim Tørnsø, anf. arb. s. 90. Johansen har i en anmeldelse af Tørnsøs bog foreslået, at Peder Madsen har skiftet opfattelse mellem 1617, da han energisk forfulgte troldfolk, og 1623, da han udgav det skrift, Herren Zebaoth, som Johansen citerer. Der er ingen grund til denne antagelse. Citatet handler om, at »Guds børns kors er et prøvekors...«. Fortid og Nutid, XXXIV, 1987, s. 310.

¹⁰ Henrik Laursen: Hekseforfølgelse i Snedsted, Historiske Aarbøger for Thisted Amt, IX, 1941-43, s. 13-32.

Der var i andagtslitteraturen en fremhævelse af pligten til lydighed over for øvrigheden. Lydighed under korset og den af Gud indsatte øvrighed kan vel siges at være det vigtigste bud ved siden af eller i sammenhæng med pønitisen. I betragtning af 1617-forordningens klare påbud om at angive og anklage troldfolk, skadevoldere såvel som helbredere, ville det være en mærkelig selvmodsigelse, hvis forkyndelsen samtidig indeholdt, hvad Johansen kalder en indskærpelse af, at det var i modstrid med Guds forsyn at forfølge troldfolk. Det ville i hvert fald have svækket et eventuelt indirekte budskab i den retning ret kraftigt. Forordninger, navnlig om moralske og religiøse forhold, skulle bekendtgøres fra prædikestolen. Det må f.eks. være sket med 1629-forordningen om kirkens embede og myndighed imod ubodfærdige. Den indeholder bl.a. den fremgangsmåde, der skulle anvendes over for folk, som havde begået »en djævels gerning og stinkende vederstyggelighed«, og som efter gentagne formaninger forblev ubodfærdige. Vedkommende skulle udelukkes af menighed og samfund, og forordningen indeholder den formel, præsten ved en sådan lejlighed skulle sige fra prædikestolen, bl.a. disse ord: »Da bør os som rette kristne at udrydde sådan gammel surdejg og skille den åbenbare synder fra os, at han eller hun ikke ydermere skal forarge eller fordærve denne ganske menighed og føre Guds retfærdige vrede over alle tillige med sig selv.«¹¹ Folk, der har hørt dette budskab, kan ikke deraf have følt sig tilskyndet til at lade være med at forfølge troldfolk.

Det virker som om Johansens forestillinger om Djævelens betydning i 1600-tallets kristendomsforståelse er noget mangelfulde. Det kan være baggrunden for hans tolkning af Danske Lov 6-1-10 (s. 24), hvor der tales om dem, der med forsæt vil skade andre med galne indbildede kunster i modsætning til dem i 6-1-9, der har forsvoret deres kristendom og hengivet sig til Djævelen. Det tolker Johansen sådan, at myndighederne nu i modsætning til tidligere var af den opfattelse, at det var muligt at skade andre, uden at Djævelen blev taget til hjælp. Jeg tror, det er for massiv en tolkning, og at det ikke er nødvendigt at antage, at myndighederne har skiftet opfattelse. Efter den måde teologerne og de, der var påvirkede af dem, tænkte, kunne Djævelen virke på uendelig mange måder. Han kunne påtage sig skikkelse af en lysets engel, som Paulus siger (1 Kor. 14, 11), og han kunne efterligne Gud, og han kunne få folk til at skade eller helbrede andre, allerhelst på sådan en måde, at de indbildte sig, at det ikke var ham, der stod bag. Jeg ved (hvad der i øvrigt ikke fremgår), at forfatteren med bogens titel, *Da Djævelen var ude...*,

¹¹ Corpus Constitutionum Danicæ, IV, s. 456.

mener *Da Djævelen var ude af billedet*, ikke-eksisterende. Det kan der være mening i, når der refereres til en folkelig tankegang omkring magi og trolddom. Befolkningen har aldrig, hverken dengang eller senere, taget den kristne lære om Djævelens absolutte ondskab og overvældende magt i verden til sig. I den almene magiske tankegang var han en kraft, der kunne påkaldes og bruges på linie med naturens andre kræfter til helbredelse, tyvekosters fremskaffelse og andet godt eller til fremkaldelse af sygdom og ulykker. Han og hans onde engle optræder som bekendt i de folkelige troldomsforestillinger i skikkelse af hunde og katte og andre overkommelige væsener (en enkelt gang en skrukhøne!), og troldkvinderne administrerer deres »drenge« med fast, undertiden hård, hånd, jfr. også kalkmalerier, hvor en kvinde pisker Djævelen.¹² Der er mange eksempler på anvendelse af Djævelens kraft i den folkelige magi, også fra den her omhandlede periodes slutning. Ved besættelsen i Thisted i midten af 1690erne noteredes i landemodets protokol: »Såsom rygtet går, at adskillige iblandt den gemene mand skulle søge til de formentlig besatte i Thisted, ligesom til et orakel, og hos den urene ånd, hvilken de tro dér at være tilstede, rådføre og bespørge sig om forlorne tings igenskaffelse og andet deslige, da må sådan dårskab hos gemene mand af præsterne alvorligen hindres og dem foreholdes, at såfremt nogen herefter befindes sig med sådan rådførsel at betjene, skal de foruden anden vilkårlig straf være kirkens disciplin undergiven.«¹³ Kirkens disciplin synes imidlertid heller ikke på dette punkt at have haft gennemgribende virkning, og selv om der nok skete en afsmitning på de folkelige forestillinger fra den lærde dæmonologi,¹⁴ blev teologernes forestillinger om den store kamp mellem Gud og Djævelen aldrig et dominerende element i den folkelige tankeverden, og således forstået kan bogens titel som den er ment være rimelig. Men for de lærde teologer, der også var eksperterne bag lovgivningen, var den universelle kamp mellem Gud og Djævelen de overordnede rammer for hele samfundslivet. Gud ville naturligvis i sidste ende sejre i denne kamp, universet havde kun én herre, men i jordelivet gjaldt det for den enkelte kristne om at vælge side og gå ind i en aktiv kamp imod det onde. Det vigtigste våben i denne

¹² I en interessant lille artikel, *Heksen i kirken*, Siden Saxo, 1988, nr.4, s.21ff, har Johansen lanceret den tanke, at de kalkmalerier i kirkerne, som var inspireret af udenlandsk dæmonologi og fremstillede Djævelen og troldfolk, blev tolket anderledes af befolkningen, som farvede dem med ideer fra dens egen forestillingsverden. Også Johansen: *Denmark: The Sociology of Accusations*, i *Early Modern European Witchcraft*, ed. Bengt Ankarloo and Gustav Henningsen, Oxford 1990, s.363f.

¹³ Her citeret efter Anders Bæksted, *anf. arb.*, s.156.

¹⁴ Se herom Merete Birkelund, *anf. arb.*, især s.104-111.

kamp var en sand og vedvarende pønitense. Djævelen var ude på at påvirke menneskene og i det hele taget regere med dem. Pointen i en del af opbyggelseslitteraturen er netop, at Djævelen er så snedig, at folk ikke kan finde ud af, at det er ham, der er på spil, og derfor må de have teologerne til at forklare, hvordan det forholder sig i de enkelte tilfælde. Jersin, som Johansen citerer i anden sammenhæng, siger om Djævelen, at »som han er en ånd, så er han mægtig inde i menneskers ånd og sjæl den at besidde, belejre og indtage, således at et menneskes sjæl ikke kan råde sig selv... ikke kan mærke hans nærværelse, når han opererer inde i hjerne og sind, i hjerte, nyrer, affekter og vilje.«¹⁵ Det er nok under denne synsvinkel, man skal forstå både lovgivningens baggrund og teologernes forskellige udsagn.

Og nu til det andet punkt, hvor jeg ikke er enig med Johansen, nemlig spørgsmålet om denne forkyndelses og litteraturs gennemslagskraft som mentalitetsændrende faktor over for befolkningen. Desværre eksisterer der ikke megen systematisk forskning i dette eller i opbyggelseslitteraturen overhovedet.¹⁶ Vi ved meget lidt om, hvorvidt denne litteratur faktisk blev læst og brugt efter forfatterens hensigter. Der er spørgsmålet om læsefærdighed, som afgjort var voksende, især i købstæderne, men også på landet, i hvert fald blandt de mere velstående bønder. Vi ved endnu alt for lidt om disse og andre forhold, til at vi kan drage vidtgående konklusioner om eventuelle ændringer i befolkningens tænkemåde. Når

¹⁵ Jens Dinesen Jersin: *Om Mirackler, Tegn og Obenbaringer og deres Udleggelse*, 1631.

¹⁶ Vigtigste fremstillinger: Bjørn Kornerup i *Den danske Kirkes Historie*, IV, 1959, der dog i nogen grad har det til fælles med andre danske kirkehistorikere, at de har en tendens til primært at fremstille baggrunden for den kirke og kristendomsforståelse, der eksisterer i dag, hvilket bl.a. har betydet, at trosformer og religiøs adfærd, som ikke forblev en integreret del af kirkens lære og praksis, er blevet marginaliseret eller ignoreret. Om opbyggelseslitteraturen siger Kornerup, at »til at bestemme en periodes religiøse egenart er denne litteraturgren ofte af større betydning end bindsvære værker af tidens lærdesteologer«. Alligevel beskæftiger han sig mere med de lærde teologer end med opbyggelseslitteraturens forhold til befolkningen. – Mere central i denne sammenhæng er J. Oskar Andersen: *Dansk syn på fromhed og 'Gudfrygtigheds øvelse' i ældre luthersk tid*, indledning til Thomas Kingos »Åndeligt Siunge-Koor«, 1931. Med det mål at indkredse baggrunden for Kingos særlige fromhedstype skildres her udviklingen af fromhedsidealer og -praksis fra reformationen til 1670'erne. – *Dansk Litteraturhistorie* (Gyldendal), bd.2 (1984) og bd.3 (1983) analyserer en række opbyggelsesskrifter i sin fremstilling af de bredere kulturhistoriske linier og den stadig dybere kløft mellem elitens sinkultur og den gamle folkekultur. – Vigtigst i nærværende sammenhæng er et arbejde af kandidatstipendiat, mag.art. Charlotte Appel, »En sand Guds frygtigheds daglige Husøvelse«, Et bidrag til undersøgelse af dansk bønne- og andagtslitteratur, specielt i perioden 1615-1640, opgave til magisterkonferens 1989, utrykt ms., 98 sider. Vægten er lagt på den hidtil ret upåagtede dimension af kristianiseringsprocessen, nemlig den undervisning af jævne mennesker, der var indeholdt i bønne- og andagtskrifter forfattet af tidens sognepræster. Jeg takker Charlotte Appel, ikke mindst for bistand til orientering i denne omfattende litteratur.

jeg generelt er skeptisk, skyldes det især, at det står mig klart, at landbefolkningen i almen tænke måde og virkelighedsopfattelse stod meget langt ikke blot fra eliteteologerne ved Universitetet, men også fra de teologiske forfattere på et mere ydmygt plan, som skrev hovedparten af opbyggelseslitteraturen, hvad denne litteratur jo selv slår på adskillige gange. Det er ikke let at se for sig en dansk landbefolkning, der svarer til den beskrivelse, Johansen slutter sin bog med: at den linie kirken lagde, og som sejrede, »havde betydelige konsekvenser for befolkningen, for den medførte en knugende syndsbevidsthed og erkendelsen af en straffende, men retfærdig Gud« (s. 160). Der kan have været nogle, der følte sådan. Men det er ikke psykologisk troværdigt, at et flertal af jordnære bønder, som befandt sig i noget, der kan kaldes en overlevelseskamp i et marginalsamfund, skulle lade sig påføre »en knugende syndsbevidsthed«. Kilderne viser noget ganske andet, jævnfør hvad Gustav Henningsen andetsteds i dette nummer skriver om lykke-begrebet og andre grundlæggende forestillinger, der har holdt sig langt op i tiden.

Noget, der bestyrker mig i den mening, at andagtslitteraturen og den forkyndelse, der svarede til den, ikke fik nogen synderlig holdningsændrede virkning i befolkningen, er de resultater, J. Oskar Andersen er kommet til. Han er én af dem, der har beskæftiget sig med sagen, og Johansen citerer ham som nævnt for hans karakteristik af opbyggelseslitteraturens indhold. Lad mig citere fra samme skrift angående denne litteraturs betydning for befolkningen:

»Selv når en fromhedstype, der advarer mod falsk »sikkerhed« og indskærper oplevelsens nødvendighed, »sejrer«, forsåvidt den nu almindelig antages som det klareste udtryk for evangelisk kristendom og præger forkyndelsen og det private opbyggelsesliv, kan man være såre langt fra det mål, dens talsmænd havde sat sig: dens virkelige tilegnelse i menighederne. Et er sejren af en *lære* om »frelsens orden« (*ordo salutis*) og forkyndelsen af den i indtrængende og stærke ord i tale og skrift, et andet vækkelsen til liv i overensstemmelse med den. Selvom utvivlsomt manges gudsfrygt havde fået et sandere og dybere indhold, hvad allerede de bønnebøger, der skyldes lægfolk, og adskillige salmer med langt stærkere subjektivt præg end før vidner om, kunne hverken påbud, prædiken, opbyggelsesbøger eller nye former for hjemmets andagtsliv sikre et trosliv som det ønskede – hvad jo iøvrigt retningens talsmænd fuldtud forstod, da de jo netop hævdede, at dettes virkelige sejr udelukkende beror på *Guds* virken.

De vedblivende klager over tilstandene viser nu, at en sådan sejr

udeblev.« Andersen nævner en række årsager hertil og slutter: »Men først og sidst lod jo mange mennesker dengang, som nu, overhovedet ikke deres livsførelse påvirke af formaninger eller straffetrusler«. ¹⁷

Opfattelsen af sygdommes årsager

Johansen har påvist, at sygdom hos mennesker og husdyr spillede langt den største rolle i anklager og vidneudsagn vedrørende trolddom (s. 58 ff). Det er derfor naturligt, at han udover den ovenfor omtalte »forsynsforklaring« også overvejer en anden af de forklaringer på processernes ophør, som har været fremme i den internationale litteratur, nemlig hvorvidt den nye naturvidenskab, herunder især den mekaniske filosofi, var slået så meget igennem her i landet, at den har kunnet påvirke folks opfattelse af trolddom som forklaring på sygdom og ulykker (s. 140 ff). Johansen konkluderer, at danske videnskabsmænd kun i ringe grad var inspireret af Descartes mekaniske filosofi. Det er jeg meget enig i. Det næste Johansen skriver: at videnskabsmændenes indflydelse på trolddomsprocesserne var ikke-eksisterende (s. 142), er måske mindre relevant, hvis der menes deres direkte indflydelse, for det, der skulle være tale om, var jo en indflydelse på befolkningens grundlæggende forestillinger om sygdommes årsager. Men det afgørende er, at det næppe er her, forklaringerne skal søges. Der er en efter min mening vigtig side af sagen, som ikke behandles i bogen, nemlig de modsætninger, man måtte erkende eller føle, mellem de erfaringer, man gjorde med den ydre virkeligheds realiteter og det billede, man havde af den samme virkelighed og de kræfter, der virkede bag dens erkendte overflade. Dette er generelt en vigtig mentalitetshistorisk faktor, og den var også virksom i forbindelse med 1600-tallets sygdomsopfattelse.

Det var som nævnt hele tiden teologernes overordnede synspunkt, at sygdom og ulykker i enhver form var Guds prøvelser, advarsler og straffe. Men samtidig mente de, at man skulle benytte sig af de midler til sygdommes bekæmpelse, Gud havde givet. Vi finder det f.eks. hos føromtalte N. P. Nsted. I sin bog *Clangor Tubæ. Basune-lyd, hvorved Jerikos mure må falde ned* fra 1624 taler han om folk, som når de er syge »sige vankundelig: »Vil Gud hjælpe mig og er mig livet længere forlagt, da bliver det vel godt alligevel. Men vil ikke Gud hjælpe mig eller min dødstid er kommet, så hjælper ingen lægedom etc.« O dårlighed. Thi dette er intet andet end at friste Gud og at foragte de råd og midler og de

¹⁷ J. Oskar Andersen, *anf. arb.* s. 11 f.

skabt, ikke at de skulle forskydes, men at de skulle annammes med taksigelse«. Med denne advarsel imod en »kristen skæbnetro« er det lige så lidt som med hensyn til troldfolkene passivitet, der anbefales. Og dette at bruge »Guds midler« til bekæmpelse af sygdomme, samtidig med at de samme sygdomme efter Guds uransagelige vilje var sendt af ham, var der folk uden for teologernes kreds, som lagde endnu større vægt på.

Man var jo nemlig, belært af erfaringer, ganske på det rene med, at der var noget, der hed smitte, og at man kunne undgå sygdom ved ikke at udsætte sig for smitte. Vi finder det i Kirkeordinansen fra 1537/39: På hospitalerne skulle de syge deles efter sygdommens art, så folk med samme sygdom brugte samme kammer, senge, fade og skåle, »især hvor der er frygt for, at sygdommen kan fænge, at sygdommen ej må af omgængelse fra nogle udbrede sine kræfter til mange«. ¹⁸ Vi ser det også i 1500- og 1600-tallets »pest«-litteratur, altså skrifter der blev udgivet i anledning af sygdomsepidemier. Der er f. eks. Jesper Brochmands *Herrens hånd. Det er en kristelig og gudelig undervisning af Guds ord om pest* fra 1630. For Brochmand er pesten entydigt noget, Gud sender. Det meste af bogen, 168 sider, er en redegørelse herfor, nemlig at Gud sender sygdommen for at fremskynde pønitensen, prøve de kristne i troen og få dem til at følge Kristi forbillede. Man skal med tålmodighed bære korset, bekende sine synder og gøre bod. Men så har bogen et tillæg på ca. 50 sider, skrevet af Universitetets medicinske fakultet, der hedder *En kort undervisning hvorledes man skal forholde sig i denne farlige tid*. Her gentages, at pesten kommer fra Gud, men så hedder det lige efter:

»Lader det sig dog anse... at denne forgiftige ild andet steds først er optændt og siden har udspremt sine gnister og sæd til os, formedels befængde personer og deres klædebon og andre varer, ved hvilken sådan subtil og fængsom smitte hænger og sig der udi til en tid forborger og skjuler.«

I det næste afsnit, der handler om, hvad man skal gøre imod sygdommen, omtales igen først pønitensen, men ellers drejer det sig om forskellige praktiske foranstaltninger (bl.a. renlighed) og lægemidler, der kunne forebygge eller kurere sygdommen.

De fleste i dag vil nok opfatte dette som udtryk for en modsætning eller splittelse inden for den daværende elites billede af verden, navnlig fordi vi ved, at denne modsætning efterhånden tog form af en splittelse imellem

¹⁸ Kirkeordinansen 1537/39, ved Martin Schwarz Lausten, 1989, s. 218.

den religiøse virkelighedsforklaring og den nye »naturvidenskabelige« med dens nye form for rationalitet. Hvad der er afgørende i forbindelse med spørgsmålet om baggrunden for trolddomsprocessernes ophør er, at dette slet ikke er uddebateret med en konstatering af, at Descartes mekaniske filosofi ikke havde fået sit gennembrud i Danmark. Vi ved meget lidt om, hvilken indflydelse folk som Paracelsus og senere Bacon har haft i Danmark med deres tanker om, at det enkelte menneskes erfaringer udgør kilden til sandhed og viden. Johansen nævner med rette (s. 141 f), at Bacon bestemt ikke var fjendtlig over for den magiske tankeverden. Når han forkastede den traditionelle magi, var det mest for dens mangel på metode, men han accepterede den principielt som erfaring og dermed som vej til viden. Men helt bortset fra Bacon havde den ydre fysiske virkelighed forlængst belært folk om, at der kunne være flere mulige forklaringer, og at sygdomme og andre påtrængende realiteter ikke kunne klares på et teoretisk-abstrakt plan. Man gjorde erfaringer, som ikke umiddelbart lod sig forene med den officielle og anerkendte viden. Så måtte man udvide forklaringsrammerne eller ty til andre. Mentaliteter er altid processer og altid fulde af modsætninger og ubesvarede spørgsmål. Det skulle vi være de første til at erkende. Enhver tids eksperter har altid det største mas med at få det hele forenet inden for de forklaringsrammer, de er eksperter i. Det nye i 1600-tallet er ikke den slags modsætninger. Det nye er den voksende opmærksomhed på dem, og at der blev skrevet og trykt og læst meget mere, som direkte eller indirekte bragte dem frem i bevidstheden.

At der var opbrud i tankerne om trolddommens væsen og sygdommens natur blandt den verdslige og gejstlige elite får man en fornemmelse af, når man læser den nye kirkeritual fra 1685. Her er et afsnit *Om de besatte og dem, som i en eller anden måde plages af Djevelen eller hans onde redskab*. Vedrørende besættelser hedder det, at »om endskønt slige eksempler, derfor Gud være æret! er nu om stunder rare [sjældne] i Kristenheden, siden den Stærkere er kommet over den Stærke, siden Løven af Juda har vundet sejr, og siden engelen af himmelen, den store Slange- Knuser, Kristus Jesus, har bevist sin magt over Satan og bundet ham ved sin evige almagts lænke, at han ikke kan regere nu som tilforn, Apoc. 20, v. 1. Så bør man dog ikke holde det for fabel, melankoliske griller eller anden sindets urolighed, når sådant høres iblandt os, og ikke tænke, at vi nu er aldeles fri for slige Satans anfægtninger, ligesom der var ingen plads nu mere for ham i Kristenheden, efterdi han er ikke så bundet til afgrunden, at han jo endnu dagligen løber om i verden som en brølende løve at gribe slige og opsluge hvem han finder, 1. Pet. 5, v. 8. Og hvi skulle han ikke nu lige så vel lade sig finde iblandt de kristne som

tilforn hos de epheser og philippenser, hvor Kristus lærtes og prædikedes lige såvel som hos os«? Det gælder for præsten, som stilles over for sådanne tilfælde, om at »være betænksom i sine domme og i sådan fald vel at vide at gøre forskel på slige Satans gerninger, så at han ikke tager det ene for det andet og dømmer den at være besat, som enten ikkun udvortes plages af Djævelen eller og ved forgift eller anden trolddom er bragt i den tilstand eller og måske af en naturlig svaghed således kan anstille sig, efterdi der er adskillige sygdomme, som udi et og andet ligner dem, som er besatte, såsom måned-syge, raseri, den faldende syge og andre deslige«. Det bestemmes så, at præsten i de enkelte tilfælde skal tilkalde både andre præster og *læger*, og de skal i fællesskab afgøre, om der er tale om naturlig sygdom, og hvis ikke, om der da er tale om legemlig besættelse af Djævelen, så denne regerer i hele legemet »og sind, fornuft og alle sjælens egenskaber«, eller om Satan kun har bemægtiget sig et enkelt lem på legemet.¹⁹

Tanken om at anskue en række tilfælde af formodet besættelse eller forgørelse som sygdom var ikke ny, men her lanceres den nu som autoriseret visdom med lovkraft. Enhver kirke og skole i landet skulle anskaffe kirkeritualen.²⁰ Den må formodes at have fået den utilsigtede virkning, at det herefter var legitimt for læger og præster og alle andre, der fik kendskab til ritualens indhold, at henføre foreliggende tilfælde til »naturlig sygdom« i stedet for til besættelse eller forgørelse ved trolddom. Ti år efter ritualens fremkomst fik dette stor betydning i forbindelse med besættelsen i Thisted, hvor det var det store stridsspørgsmål blandt autoriteterne, om der var tale om en form for besættelse, sygdom eller simpelt bedrageri. Man må antage, at kirkeritualen har virket i retning af, at læger og i hvert fald en del af præsterne efterhånden har været tilbøjelige til at diagnosticere flere og flere formodede besættelses- og forgørelsestilfælde som udslag af naturlig sygdom. Det kan så igen have medført, at mange i den brede befolkning har fundet det endnu mere umuligt at komme igennem med en trolddomsanklage.

I hvor høj grad den almindelige befolkning i øvrigt er blevet direkte påvirket af brydningerne i elitens billede af virkeligheden og den voksende opmærksomhed på modsætningerne i det, ved vi ikke, for det har vi ingen undersøgelser af. Men i det viden-system, som den almene magiske forestillingsverden udgjorde, var aktiv sygdomsbekæmpelse med signeformler, kors og andre symboler, urter, vand fra bestemte kilder og

¹⁹ Danmarks og Norgis Kirke-Ritual, 1685, s. 226-232.

²⁰ Fogtmans Reskripter, II, s. 313.

meget mere naturligt nok et vigtigt element. Det er sandsynligt, at mange i den brede befolkning – med eller uden dybere refleksion – har følt sig mere på linie med medicinerne og andre med hang til naturvidenskabelige forklaringer og aktiv påvirkning af naturens kræfter end med bodsteologernes tale om syndsbevidsthed og bøjen sig under Guds vilje og tåle og lide som Job. Vi ved som sagt ikke meget om disse sammenhænges betydning i praksis. Det går ikke an at være for systematisk, når man har at gøre med emner, der involverer menneskelige følelser, og det må siges at være en svaghed ved Johansens bog, at han har så lidt fornemmelse for de forskelle, nuancer og modsætninger, der lå i tidens forestillinger om sygdommenes natur og årsager. Modsætninger af lignende art findes i enhver tids mentalitet, og det er efter min mening ikke mindst dem og deres stadige konfrontation med den ydre virkelighed, der gør, at mentaliteter hele tiden er under forandring.

Adelens rolle

Der er én klasse, som glimrer ved sit næsten fuldstændige fravær i bogen, og det er godsejerne. Johansen kommer ind på de adelige landsdommere og overvejer deres ændrede meninger, men der var andre adelige, som var i direkte kontakt med landbefolkningen, nemlig de almindelige herremænd, som spillede en afgørende rolle på det lokale plan. Når Johansen meget rigtigt siger, at »impulsen til processernes ophør må være kommet andetsteds fra end fra en lærd elite, og den må have indvirket langt mere direkte på de borgere og bønder, der rejste sagerne, end en lærd elite ville have været i stand til« (s. 144), havde det vel været nærliggende at overveje de påvirkninger, der udgik fra herskabet på godserne.

Det er velkendt, at både den private godsejer og den adelige lensmand (senere amtmand) fortsat fungerede som kongens lokale repræsentant. For overhovedet at kunne fungere på lokalt niveau måtte statsmagten uddelegere væsentlige administrative beføjelser til godsejerne og samtidig honorere godsejernes lokaladministration med politisk magt i området. Også enevælden måtte – trods sine forestillinger om et umiddelbart kongeligt styre – fortsat acceptere, at der var dette magtfulde mellemlid mellem konge og folk. Ejendomsretten gjorde i lovens forstand godsejeren til husbond for alle, der tjente ham og fæstede hans gårde og huse. Med husbondretten fulgte hals- og håndsretten, d.v.s. fuld politimyndighed, over godsets bønder og tugtelsesretten, som Danske Lov stadfæstede og ikke satte andre grænser for, end at den ikke måtte medføre grov legemsbeskadigelse. Fra 1628 var det godsejerne, der pålignede deres fæstebønder ekstraskatterne, og det måtte jævnligt indskærpes, at de ikke

måtte favorisere nogle bønder på andres bekostning. I 1682 pålagdes godsejerne personligt ansvar for bøndernes skatter. Enevælden efter 1660 bekræftede i det hele taget husbondens rettigheder, og med den stærkere statsmagt i ryggen og bøndernes ringere muligheder for samlet, aktiv modstand i forhold til især det tidlige 1500-tal kom godsejerne til at fylde stadig mere i lokalsamfundene i den periode, vi her beskæftiger os med. Det gav sig bl.a. udslag i, at de landsbyvedtægter, der regulerede landsbyernes ret og skel, nu skulle godkendes af herskabet, selv om vedtægten ikke omfattede herregårdsjorden.²¹ En del af godserne, under enevælden også grevskaber og baronier, havde birkeret, og det var godsejeren, der udnævnte birkedommeren, ligesom lensmanden på kongens vegne udnævnte herredsfogeden.

Godsejeren og hans families særlige position blev konstant demonstreret ved sprog og klædedragt, vogne med firspand og tjenere, ved store klapjagter og ved herregårdens dominans i landskabet. Det har haft betydning for forholdet mellem herremanden og hans undersåtter, at han ofte ejede sognekirken. Det betød bl.a. at han havde kaldsretten. Biskoppen skulle afgøre, om ansøgere til ledige præstekald var teologisk og moralsk kvalificerede, og godsejeren kunne så frit vælge imellem de kvalificerede, ligesom han havde afgørende indflydelse på, om en præst kunne få lov til at lade en søn eller svigersøn efterfølge sig i embedet. Også i de kirker, som adelen ikke ejede, bestemte den lokale godsejer i praksis, hvem der skulle være sognepræst. En forordning fra 1606 forbød, vistnok på adelens foranledning, at bisperne tiltog sig indflydelse på præstevalgene. Den gamle regel skulle overholdes, at »de bedste af sognet« på almuens vegne skulle vælge præsten.²² Det betød i praksis, at den lokale godsejer kunne råde for valget efter behag. Sognepræsten var altså i et klart afhængighedsforhold til godsejeren og kunne vanskeligt fungere i sit embede, hvis han kom i konflikt med herskabet. Kirken var i øvrigt i sig selv en manifestation af godsejerens og hans slægts magt og betydning i den sakrale sammenhæng, med sarkofager og mindetavler over tidligere ejere og gravfaner og sortmalede kårder, hvoraf der i tidens løb kom mere og mere, men hvoraf det meste nu er fjernet.

Denne dominans i lokalsamfundet og godsejerens magtstilling i det hele taget er velkendt og ofte beskrevet, og det er blevet konkluderet, at »på det formelle plan var de danske godsejeres myndighed så godt som

²¹ Poul Johs. Jørgensen: *Dansk Retshistorie*, 2. udg. 1947, s. 125.

²² *Kirkehistoriske Samlinger*, bd. 7, 1869-71, s. 470ff. Se også Rørdom: *Københavns Universitets Historie fra 1588-1621, 1874*, s. 215.

uden grænser».²³ Der er derimod ikke gjort meget ud af, hvad denne overvældende magtstilling har betydet for holdninger og tænkemåder og mentale forandringer i lokalsamfundene. Eller for at sige det på en anden måde: hvordan den proces er foregået, som har tenderet imod, at de herskendes tanker er blevet de herskende tanker. Både ved personlig tilstedeværelse og gennem fogeder og forvaltere har godsejeren øvet en indflydelse, som bønderne måtte »tænke med« i mange sammenhænge. Det var godsejeren, der direkte eller indirekte definerede, hvad der var det »fine« og rigtige og acceptable og det, der kunne betale sig. Det var ham, der satte grænserne for, hvad der overhovedet kunne lade sig gøre eller mentes at kunne lade sig gøre på mange områder, f.eks. hvad man kunne forvente at kunne komme igennem med ved herreds- eller birketinget. I tidens almene samfundsforståelse var godsejere og bønder knyttet sammen som dele af samme guddommelige orden, hvad der i sig selv var en del af baggrunden for, at godsejeren kom til at fylde meget i lokalsamfundets mentale liv.

Det skal her erindres, at godsejere – ligesom præster – var meget forskellige. Der var internationalt orienterede højadelige som Hannibal Sehested og Corfitz Ulfeldt eller senere i århundredet Jens Juel og Knud Thott. Der var borgerlige erhvervsfolk, der blev godsejere under enevælden, og hele tiden var der også små, provinsielle herremænd, hvis åndelige horisont næppe har rakt ret meget længere end til den officielle kirkelære. Men under ét var de afgjort den gruppe i samfundet, der – sammen med det øverste lag af borgerskabet – blev mest konfronteret med nye synsmåder og en ny livsstil, som på mange måder kunne ligge langt fra bodsteologernes idealer. Det skete gennem dannelsesrejser til udlandet, studier ved udenlandske universiteter, påvirkning fra den internationale hofkultur og selskabeligt samvær og social afsmitning hjemme på godserne. Og måske ikke mindst gennem tilegnelse af den mangfoldige og brogede boglige kultur, hvis omfang og karakter jo er noget nyt og betydningsfuldt i 1600-tallet. Fra sidste del af 1500-tallet er vi for første gang inde i en tid, da alle, som administrerede magten, fra konge til lokale herremænd og deres fogeder, havde tilegnet sig den skriftlige kulturs grundlag. De kunne læse og skrive. Det betød naturligvis ikke, at de allesammen var blevet moderne i hovedet, og at de har

²³ Ole Feldbæk: *Den lange fred*, Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, bd. 9, 1990, s. 46f, 52ff. – Danske Lov afskaffede helt menighedernes indflydelse på præstevalgene. Udnævnelserne blev nu også formelt overladt til kirkejerne. Christian V solgte mange af sine kirker til adelige, således at næsten alle landets sognekirker kom på adelige hænder. Denne privatisering kunne undertiden føre til, at præsteembederne ligefrem solgtes til den højstbydende ansøger. Urban Schrøder i *Den danske Kirkes Historie*, IV, 1959, s. 390f.

forbudt deres bønder at rejse sigtelse for trolddom. Som det senere skal vises i forbindelse med 1617-forordningen, var der ved den tid selv højtstående adelige, der var præget af den gamle magisk-religiøse forestillingsverden, som senere, da den lærde og økonomiske elite havde skilt sig endnu mere ud fra resten af befolkningen, blev kaldt »folkekulturen«. Denne udskillelse tog lang tid. Gennem hele århundredet var der adelige, der som små havde barnepiger fra de jævne lag, som har fortalt dem eventyr, sunget for dem og lært dem remser og signeformler. Bevidsthed og følelser var også dengang udsat for mange modstridende impulser, og mentaliteter er træge størrelser, der forandrer sig langsomt, og hvor en del af det gamle bliver tilbage, når forandringen må siges at være sket. Som Johansen gør rede for (s. 143 f) har vi endnu i 1680'erne en godsejer, Jørgen Arenfeld til Rugård, der forfulgte troldfolk, hvad der i øvrigt førte til, at han mistede sin birkeret.

Bønderne

Bønderne udgjorde den numerisk helt dominerende del af befolkningen og af dem, der omhandles i det materiale, Johansen benytter. Til hans behandling af bøndernes sociale og økonomiske situation i 1600-tallets Danmark er der nogle bemærkninger at gøre.

I forbindelse med det opsving i processernes antal, der kan konstateres omkring udsendelsen af den nedenfor omtalte 1617-forordning, overvejer Johansen, om det var kriseår for bønderne, og når til, at det var det ikke, der var tale om »en jævn økonomisk vækst, der også kom bønderne til gode« (s. 42 f).

Denne påstand baserer sig på nogle citater af Erling Ladewig Petersen. Han konkluderer, at »perioden fra 1550'erne til udgangen af 1620'erne repræsenterer altså langt fra nogen ubrudt økonomisk glansperiode«, men der var »en vældig økonomisk vækst«. Det er ikke det samme som en jævn økonomisk vækst. Ladewig mener, at bønderne »utvivlsomt« opnåede »et økonomisk udbytte af prisstigningerne«, hvilket er rigtigt, hvis man med bønderne mener nogle af bønderne, og det gør Ladewig, for han sammenfatter sine overvejelser således: »Hovedgevinsten ligger utvivlsomt hos kronen og adelen, som fuldstændigt beherskede landets produktionsapparat.... I hvilket omfang der har fundet en spredning sted af adelens og kronens velstand, er vanskeligt at afgøre. Sandsynligheden kan tale for, at købstæderne og ikke mindst Københavns købmands-aristokrati i kraft af landbrugseksporten har høstet deres rigelige andel i velstandsvæksten, og at også bønderne i mere begrænset omfang har kunnet nyde godt af prisstigningerne... hvorimod ufaglærte, tjenestefolk

osv. har gået en kummerlig tilværelse i møde«. ²⁴ Bønder er mange ting. Landbefolkningen spændte fra velstående fæstebønder og et lille antal selvejere over fæstebønder, der sad og hakkede i det, til husmænd og inderster, der var daglejere. Hertil kom den store mængde tjenestefolk. Det var naturligvis ikke dem alle, der har haft mulighed for at sælge korn eller opdrætte stude. Det er oven i købet sådan, at befolkningstilvæksten, som varede til omkring 1620, resulterede i et voksende antal huse. Storgodsdriften kunne medføre, at gårde blev nedlagt, og beboerne i nogle tilfælde reduceret til husmænd eller inderster, hvilket i de fleste tilfælde vil sige til landarbejdere. Hertil kommer hele hoveriproblematikken. Der var tale om en voksende differentiering af landbefolkningen, nøjagtig ligesom i købstæderne. Der var nogle bønder, der blev rigere, formentlig fordi de i én eller anden grad fik gavn af prisstigningen. Og der var en vækst i den fattige del af den bofaste landbefolkning, som er dem, vi taler om her. ²⁵ Det er mærkeligt, at Johansen ikke har set disse elementære sammenhænge, så meget mere som han har set dem for købstædernes vedkommende (s. 42) og andre steder interesserer sig for de sociale forskelle på landet. På side 110 handler det således om fæstere over for husmænd, og på side 111 konkluderes: »Skønt på et spinkelt grundlag skal det hævdes, at fæstere anklagede og vidnede imod personer, der stod lavere på den socio-økonomiske rangstige.« Naturligvis er der ingen, der nogensinde har villet hævde, at det »udelukkende« skulle være social-økonomiske modsætninger, der udløste det store opsving i processerne (s. 42) Men det kan ikke være uden interesse at konstatere, at dette opsving forekommer i den periode, man – bl.a. Ladewig med Henry Kamen – har kaldt en social »jerntid«, da de sociale modsætninger i by og på land blev større, og flere og flere kom ud i en situation, Johansen beskriver for Sydvestjyllands vedkommende: hvor »livets opretholdelse balancerede på marginaler« (s. 108).

Med udgangspunkt i de voksende sociale forskelle blandt landbefolkningen kan vi nu vende os til det problem, der drejer sig om, *hvordan* godsejernes holdninger og synsmåder kom til at dominere i lokalsamfundene. Vi er her ved én af de forklaringer på processernes ophør, som findes i den internationale litteratur, ²⁶ men som Johansen ikke overvejer

²⁴ Erling Ladewig Petersen: *Fra standssamfund til rangssamfund 1500-1700*, Dansk socialhistorie, bd. 3, 1980, s. 252, 258f.

²⁵ Om et mindretal af »rige bønder« og om bøndernes voksende »genstridighed« og modstand fra ca. 1630 se Ladewig, *anf. arb.*, s. 355.

²⁶ Robert Muchembled, f.eks. i *Spejls baksida: satansmyter och kulturella realiteter, Häxornas Europa 1400-1700* utg. Bengt Ankarloo och Gustav Henningsen, 1987, især s. 138-144.

for Danmarks vedkommende. Det vedrører den måde, godsejerne styrede deres små kongeriger på, og den måde lensmænd og senere amtmænd administrerede på. Man har i den forbindelse hæftet sig meget ved bondeplagere blandt godsejerne og deres fogeder. Det gælder ikke mindst i den følgende tid med begyndende borgerlig opposition imod enevælde og godsejersyre og med diskussionen om landboreformerne. Bondeplagere fandtes, men det er ikke sådanne ekstreme tilfælde, der er interessante, og slet ikke i vores sammenhæng. Interessant er derimod det normale, den måde den forsvindende lille gruppe af godsejere administrerede og overhovedet fungerede på i lokalsamfundet.

Magtudøvelsen foregik som bekendt især gennem fogeder på forskellige planer, udnævnt af godsejere og lensmænd og taget blandt bønderne. Der var herredsfogeder og birkefogeder, der fungerede som dommere. Og der var ridefogeder og ladefogeder, der stod for godsdriften. Der var kort sagt et lag af ledende bønder, der var placeret imellem godsejerne og den øvrige del af landbefolkningen, som de administrerede. Det er uden tvivl i dette lag, vi også finder de mere velbjergede bønder, som sandsynligvis i et eller andet omfang har høstet gavn af prisstigningen, da det var aktuelt. Disse velstående bønder har været forbundet i slægter, som gennem ægteskaber kunne få familieforbindinger og indflydelse på tværs af gods- og herredsgrænser. Slægternes medlemmer har kunnet støtte hinanden på tinge, når det drejede sig om mededsmænd og godt skudsmål eller blot om vidneudsagn i almindelighed. Sammen med rådmandskredse i købstæderne, som de også har været i slægtsforbindelse med, og sognepræsterne, som tit kom fra disse kredse, har de udgjort et vigtigt forbindelsesled imellem godsejernes dominerende kultur og den bondekultur, de selv havde rod i. De levede selv i landsbysamfundene med disses kollektive, traditionsbundne adfærdsmønstre og tankeverden, men samtidig havde de blikket vendt imod elitens kultur. De fik en begrænset, men følelig andel i den lokale magtudøvelse, der har skabt hos dem en accept af forholdene og et engagement, som ikke har været til at skille fra bevidstheden om selv at opnå sociale og økonomiske fordele. De havde gode muligheder for at blive en slags politiske ledere for landbefolkningen, et tingsaristokrati, som de er blevet kaldt, der med godsejeren i ryggen kunne opnå en dominerende stilling i de små samfund. Og omvendt var det af indlysende interesse for godsejerne, et par promille af befolkningen, at have sådan et net af afhængige og loyale funktionærer og arbejdsledere, der nok, når det skønnedes nødvendigt kunne udøve tugtelsesretten for herskabet som ridefogeder og dømme på bedste vis som herreds- og birkefogeder, men som primært og som det normale udøvede et lederskab

på herskabets vegne, der fik tingene til at glide på godsejernes betingelser og gjorde træhest og hundehul til undtagelser, der stod som skræmmende muligheder, hvis det andet ikke slog til.

Om fogedernes stilling i lokalsamfundet i forhold til sognepræsterne har vi et talende eksempel fra 1587. Kapellan i Næstved, hr. Knud Jørgensen, søgte kaldet som sognepræst ved Gunderslev kirke, som var patronatskirke under herregården Gunderslevholm, der ejedes af Birgitte Bølle. Ansøgningen stiledes til hende, men den sendtes til fogeden på Gunderslevholm, Peder Skriver, med et følgebrev, hvor kappellanen beder om, »at I ville på mine vegne antvorde eders frue denne min skrivelse til tro hænde, og hvis muligt er, hjælpe med ord til bedste hos hende. Jeg vil tjene eder igen af al min formue, så længe jeg lever«. ²⁷

Det er indlysende, at der i dette regeringssystem også har ligget et stærkt element af formidling af normer og holdninger og en både bevidst og ubevidst tilpasning til magtens ønsker og tendenser. Det har så at sige ligget indbygget i systemet, og heri adskiller 1600-tallets Danmark sig ikke fra andre klassesamfund. Under normale forhold opretholdes magtsystemer altid i mindre grad gennem synlig og direkte tvang end gennem én eller anden form for accept baseret på en i grundlæggende henseender fælles virkelighedsopfattelse, der i magtens udlægning fremstiller det eksisterende system som det naturlige, mulige og rigtige, samtidig med at den imødegår oppositionelle forestillinger og også indeholder forklaringer på konkrete behov og problemer for alle. Den herskende virkelighedsforklaring må være rummelig og til en vis grad også kunne omfatte forskellige, måske modstridende elementer, således at den af vidt forskellige grupper kan føles som sand eller som også omfattende det sande. Men den ideologi, der sammenfatter og legitimerer systemet, er aldrig uden indre modsætninger, ligesom en befolknings konsensus om et givet magtsystem aldrig er fuldstændig. Den vil som oftest spænde fra egentlig accept og følelse af »sandhed« i systemet over resignation, fordi man ikke ser noget alternativ, til frygt og følelse af afmagt. Og der vil altid være store dele af befolkningen, som nok tilpasser sig i det ydre, men som så langt det lader sig gøre fastholder sine holdninger og forestillinger, en »modkultur«, der eksisterer i stadig interaktion og blanding med magtens dominerende kultur. Alt dette har fået ekstreme udslag i de mest brutale klassesamfund som Francos Spanien eller Lenins og Stalins Sovjetunion, hvor henholdsvis kristendommen og marxismen blev søgt brugt som midler til sammenkitning af befolkningens konsensus; men det

²⁷ Breve til og fra Kristoffer Gøje og Birgitte Bølle, udg. v. Gustav Bang, 1897-1899, s. 383ff.

fungerer også, indbygget som en del af magtens væsen, i mindre undertrykkende systemer, hvor magthavernes dominans på det mentale område er mindre ekstrem og mindre synlig, men i længden nok mere effektiv som samfundsbevarende faktor.

Sådan var det også i 1600-tallets Danmark. Nyt i forhold til tidligere var en stadig stærkere statsmagt og en voksende skriftlighed i retsplejen og forvaltningen – noget, der i sig selv kom til at fungere som et konkret og psykologisk magtmiddel over for den mundtlige kulturs folk. Med ændrede holdninger hos adelen og det øverste lag af borgerne til sygdomsbegrebet og generelt til de folkelige trosformer og også til den ortodokse teologis tankesystemer er det blevet mindre nærliggende – og mindre muligt – at føre sine trolddomsmistanker igennem til processer ved herreds- og birketingene, hvor storbønderne førte det store ord. Det var, som Johansen har vist, dyrt og risikabelt at føre trolddomssager, og det blev det ganske særligt efter 1685, da der kom et reskript om, at alle bålstraffe skulle indstævnes for Højesteret. Der måtte være en rimelig grad af sandsynlighed for, at sagen kunne føres igennem til domfældelse, før man gjorde det. Denne sandsynlighed svandt, efterhånden som den adelige og borgerlige elite tenderede imod at tilegne sig en mere »moderne« virkelighedsforståelse, hvor både teologernes idé om den personlige Djævel og menneskets totale syndighed og også den gamle magisk-religiøse tankegang med dens signeformler og forklaringer på sygdom og ulykker mistede deres magt over sindene. Og efterhånden som denne holdningsændring blev kendt og virksom hos elitens repræsentanter i lokalsamfundene.

Det er efter min mening i den her skitserede retning, vi skal søge for at nå frem til en forståelse af, at den befolkning, som stadig var dybt overbevist om den skadevoldende magis farlighed, holdt op med at benytte de lokale domstole som middel til at bekæmpe denne farlige fjende, samtidig med at det stadig stod i loven, at troldfolk skulle dømmes. Holdningerne til trolddomsprocesserne hører til i en større sammenhæng, og vi savner jo endnu undersøgelser af den lange proces, hvorved ét sammenhængende og inden for sine rammer rationelt videnssystem, nemlig det magisk-religiøse med alle dets forskellige meninger og synsmåder, langsomt afløstes af nutidens. Sådanne undersøgelser fører ind på det psykologiske og mentale område, som historikere traditionelt har været meget tilbageholdende med at begive sig ind på, måske især fordi det her er åbenbart, at den klassiske kildekritik og det gængse videnskabssyns forestillinger om, at virkeligheden lader sig indfange i »eksakte« difinitioner, ikke slår til. Men det er vitterligt, at adelige og senere også borgerlige godsejere og også embedsmænd og erhvervsfolk i

byerne i 1600-tallet skilte sig mere og mere ud fra den jævne befolkning i kulturel og mental henseende. Denne udvikling fortsatte med voksende styrke i det følgende århundrede. Det er baggrunden for, at man overhovedet har kunnet tale om en »folkekultur« og give sig til at studere den som et særegent og mærkeligt fænomen, sådan som folk, der nu selv var kommet langt bort fra den, gjorde i 1700-tallet og navnlig senere.

Det forekommer mig evident, at den overvejende del af landbefolkningen stort set og med en række ændringer og modifikationer holdt fast ved sine gamle trosformer i hele den periode, vi taler om her, og endnu længere. Ellers havde der ikke været megen »folkekultur« at studere for forskerne i 1800-tallet og for den sags skyld langt op i 1900-tallet. Johansen synes at mene, at sognepræsternes forkyndelse og opbyggelseslitteraturen gjorde hele landbefolkningen kristne i teologernes forstand. Altså at den kristianiseringsproces, der herhjemme såvel som i andre både lutherske og katolske lande fandt sted som en del af centralmagts almindelige bestræbelser på at gennemtrænge samfundene, lykkedes. Det savner vi bevis for, og det, vi ved, tyder i modsat retning.²⁸ Akkulturationsprocessen, som disse samlede bestræbelser sædvanligvis kaldes i den internationale kulturforskning, lykkedes i vid udstrækning på det ydre politiske plan, således at befolkningen her i landet måtte tilpasse sig den stærkere statsmagt og dens lokale repræsentanter, om end ikke uden modstand. Men samtidig skete der en delvis spaltning af den elitekultur, hvorfra akkulturationen udgik. Den spaltedes på længere sigt imellem på den ene side teologernes lærde kultur og på den anden den adelige og storborgerlige efterhånden mere verdsligt prægede kultur.

At befolkningen i det store og hele holdt fast ved sine gamle trosformer, den store kulturelle understrøm, der i århundredernes løb tålmodigt har optaget både katolske og senere lutherske elementer i sig, betyder i vores sammenhæng, at befolkningens hovedpart blev ved med at opfatte trolddom som alene skadevoldende magi og fortsatte med at betjene sig af den helbredende og lykkebringende, tilsyneladende i usvækket omfang til langt op i 1800-tallet. Johansen hævder, at bønderne på Falster i 1600-tallet havde den opfattelse, at trolddom primært var helbredende magi, signen og manen (s. 138). Argumentet er, at de nogle gange under retssager udtalte sig lidt forbløffet om, at de ikke vidste dette eller hint.

²⁸ Se f.eks. Jakob Rod: Dansk folkereligion i nyere tid, 1972. Gustav Henningsen har i en artikel, Hekseforfølgelse efter hekseprocessernes tid, Folk og Kultur, 1975, anført en lang række eksempler, der bekræfter det synspunkt, at i hvert fald en stor del af befolkningen på ingen måde opgav de gamle forestillinger, men helt op i 1800-tallet fortsat ønskede at værgе sig imod magisk skadevolden og beholde den helbredende og lykkebringende magi.

Det er en dårlig kilde til at bestemme, hvad disse bønder faktisk tænkte og mente. Der er megen tale om forgørelse og skadevolden i de falsterske processer, og der er ingen grund til at tro, at disse bønder skulle have skilt sig så afgørende ud fra deres standsfæller andre steder i landet. På baggrund af det komplicerede billede, der tegner sig af den mentale sammenhæng, hele trolddomsfænomenet indgik i, kan der i det hele taget være grund til at mane til forsigtighed over for Johansens tendens til noget håndfast at udskille meget præcise holdninger på grundlag af enkelte udsagn, der undertiden som her er faldet i særlige situationer som retshandlinger. Det gælder f.eks. de tre opfattelser af, hvad trolddom var, som han mener at finde i de falsterske processer (s. 132f).

1617-forordningen

Der har i det foregående flere gange været talt om denne vigtige forordning, som Johansen med rette tillægger stor betydning. Det er ét af hans meget væsentlige resultater, at det store opsving i processernes antal i Jylland kom ved samme tid som forordningen. Her skal til slut gøres nogle bemærkninger om nogle problemer, der knytter sig til den.

Det er vigtigt at se forordningens fremkomst under den synsvinkel, at det var teologerne, der pressede på for at få den igennem, og at den ved for første gang også at kriminalisere den helbredende magi udtrykte deres opfattelse af begrebet trolddom som omfattende al magisk virksomhed, der foregik uden for kirken. Så forskelligartede teologer som Christiern Pedersen, Peder Palladius og Niels Hemmingsen havde i tidens løb givet udtryk for dette synspunkt.²⁹ I 1608, da bisperne var forsamlet i København i anledning af prins Christians udvælgelse til tronfølger, benyttede de og de teologiske professorer ved Universitetet lejligheden til at sende et andragende til konge og rigsråd, hvori de skildrer de elendige kirkelige og moralske tilstande i befolkningen. Hor, drik, mord, over-

²⁹ Christiern Pedersen: Jærtegnspostil (1515), Christiern Pedersens Danske Skrifter, I, 1850, s.214. Peder Palladius: Visitatsbogen, Peder Palladius' Danske Skrifter, bd.5, 1925-26, s.110f. Niels Hemmingsen: En Undervisning af den hellige skrift hvad man dømme skal om... trolddom, signelse, manelse og anden sådan Guds hellige navns og ords vanbrug, 1575, s.7, 14. Jfr. Karsten Sejr Jensen: Trolddom i Danmark 1500-1588, 1988. – Johansen citerer (s.133) fra min artikel »Evangelii lyse dag« eller »hekseprocessernes mørketid«? i Tradition og Kritik, festskrift til Svend Ellehøj, 1984, i en sådan sammenhæng, at man kunne læse det, som om jeg mente, at Palladius alene opfattede trolddom som signen og manen. Det er ikke tilfældet. Johansen formulerer sagens kerne på s.159: Palladius mente naturligvis, at trolddom også kunne være skadevolden, men den side skulle bønderne nok selv tage sig af og rejse sager. De havde derimod brug for kloge folk og ville ikke af sig selv retsforfølge dem. Derfor måtte Palladius gå særligt i rette med dem her og fremhæve, at også den helbredende magi var Djævelens værk.

vættes luksus, banden og sværgeren gik overalt i svang, befolkningen var uvillig til at lade børnene oplære i Guds ord, der var voksne på 40-50 år, der ikke kendte det mindste til katekismen, og som i 10, ja 14 år ikke havde været til alters. Teologerne anmodede kongen om at genoprette kirketugten. Det skete foreløbig ikke, og i 1610 indgav det teologiske fakultet på egne og bispens vegne en omtrent enslydende gentagelse. Trolddom nævnes ikke specielt.³⁰

I 1615 blev Resen biskop i Sjællands Stift. Han havde da netop sejrrikt gennemført opgøret med filippismen og kryptokalvinismen. Kornerup skriver herom: »Resens stridigheder i året 1614 kan synes eftertiden lidet betydningsfulde, men anderledes så samtiden på dem. Både venner og fjender mødtes i enighed om, at siden reformationen havde den danske kirke aldrig oplevet så store trængsler som den gang, da det så ud, som om Djævelen af fuld kraft arbejdede på at bringe kirken til fald.«³¹ Navnlig fra 1615 var det en dominerende tanke hos Resen, at verdens ende var nær, og i sine prædikener fremhævede han ofte konkrete træk ved tiden, der kunne begrunde tanken om den forestående afslutning. Syndens magt over de svage mennesker, deres af naturen ringe modstandsevne, Djævelens utallige fristelser, de ugudeliges spot og angreb, den truende død, den strenge dom efter dette liv var alt sammen realiteter, der bestandig stod for ham.³² Efter sejren over kryptokalvinisterne og med Resens nyvundne magtstilling i kirken måtte han og hans meningsfæller ganske naturligt ønske at fortsætte kampen imod Djævelen og hans håndlangere ude i befolkningen. Det er helt klar med rette, Johansen betegner Resen som »en af de sandsynlige ophavsmænd til forordningen« (s. 39). Hans nære forhold til Christian IV skal erindres i den forbindelse.

Også i rigsrådet var der folk, som mere eller mindre delte eller var påvirkelige for Resens synspunkter. Det gjaldt ikke mindst de to kanslere på begge sider af kanslerskiftet i 1616.³³ Men blandt adelen i øvrigt var der folk, som stadig delte den almindelige befolknings opfattelse, at det alene var skadevolden, der var trolddom, og at den helbredende magi var god og nyttig. Vi ser det bl.a. af lensregnskaberne. Der forekommer udgifter til dem, man senere har kaldt kloge koner, på linie med udgifter til håndværkere. I Antvorskov lensregnskab for 1609 denne post: »Givet

³⁰ Pontoppidan: *Annales ecclesiae Danicæ diplomatici*, III, s. 578f, 593. Bjørn Kornerup: *Biskop Hans Poulsen Resen*, I, 1928, s. 303f.

³¹ Bjørn Kornerup, *anf. arb.*, s. 490.

³² Bjørn Kornerup, *anf. arb.*, II, 1968, s. 51, 57ff, 66f.

³³ Bjørn Kornerup, *anf. arb.*, I, s. 296f, 300, 325, 387f, 414ff. II, s. 28f, 133, 184ff.

Karen Christensdatter i Slagelse for at hun var her på ladegården hos 7 øxne og 4 køer, som udi lang tid har stået syge, og brugte råd til dem og gik tit og ofte op til dem, så hun flyede dem bedre igen, derfor givet hende og for umagen efter fortingningen 28 sk.« Og i samme regnskab: »Givet Karen Peder Ibsens udi Sørbymagle, for hun tog lungeblodet fra 68 øxne, som var så syge, at man ikke havde troet, at de skulle have levet. Givet hende for kun flyede dem bedre igen efter fortingningen 2 daler ½ mark.«³⁴ Der var ikke noget fordægt ved det. Lensregnskaberne skulle ind til København og revideres hvert år. Lensmanden i Antvorskov len var på den tid Ebbe Munk, som i 1614 sammen med sin kone, Sidsel Høg, sponsorerede udgivelsen af opbyggelsesskriftet *Sjælens Klenode*.³⁵ Der er også lensmanden og gesandten Sivert Grubbe, der i 1618 – året efter forordningens fremkomst – noterede i sin dagbog, at han havde fået en klog mand til »med nogle ord« at kurere en hest, der var halt.³⁶ Denne side af sagen får Johansen slet ikke frem i sin omtale af de kloge folk (s. 88ff), fordi han helt forsømmer adelen. Man får her indtryk af, at det kun var den jævne befolkning, »de levede iblandt«, der benyttede dem. Det har naturligvis været problematisk at lovgive imod noget, der var almindeligt accepteret i dele af samfundets øverste lag. Det er lykkedes teologerne før 1617 at få overbevist i hvert fald Christian IV om, at også den helbredende magi hørte Djævelen til, og der kan ikke være tvivl om, at de og især Resen har benyttet stemningen op til det store Lutherjubilæum i 1617 til at få kongen og rigsrådet til at gå med til denne lovgivning. Trolddomsforordningen og de andre forordninger – imod luksusforbrug og imod løssagtighed – som kom samme dag, den 12. oktober (ikke blot samme år, som Johansen skriver s. 38), tre uger før jubilæet – var for Resen og hans meningsfæller et vældigt fremstød i kampen imod Djævelen og hans håndlangere.³⁷

Hvad sædelighedsforordningen angår har Thelma Jexlev påvist for Roskildegård len, at den »medførte en formelig klapjagt på almindelige krænkelser af sædeligheden«. ³⁸ Det ligner meget godt den effekt af

³⁴ Her citeret efter C. Christensen (Hørsholm): *Agrarhistoriske Studier*, I, 1886, s. XXXVII.

³⁵ *Dansk Biografisk Leksikon*.

³⁶ *Danske Magazin*, 4. rk. IV, 1878, s. 51.

³⁷ Kornerup betegner begivenhederne omkring jubilæet – »en glædesfest for den rene læres sejr« – som udtryk for »en fuldstændig afvisning ikke blot af den katolske kirke som den store babyloniske skøge, men også af Calvins disciple, »fornuftens trælle«. Man kan tilføje: og en afvisning af de religiøse forestillinger hos et flertal af den danske befolkning.

³⁸ Thelma Jexlev: *Lensregnskabernes sagesfaldsregistre*, i *Tradition og Kritik*, festskrift til Svend Ellehøj, 1984, s. 179f.

trolddomsforordningen, Johansen taler om for Jyllands vedkommende. I sidstnævnte forordnings slutning står der: »... da byde vi og hermed strengeligen befatter alle vore befalingsmænd og ridderskab, så og bisper, provster, præster og borgmestre, rådmænd, fogeder og alle andre, som er i øvrigheds kald og bestilling, at de enhver efter sin condition, straks de derom vidende vorder, alle dem, om hvilke denne vor forordning formelder, angiver, tiltaler og lader straffe, såfremt de selv derfor ikke vil stande os til rette som de sådanne folks medvidere er og med dem samtykker.« Heri ligger, om ikke et tilløb til inkvisitorisk procesform, så i hvert fald en kraftig tilskyndelse under strafansvar til alle adelige og alle øvrighedspersoner på alle niveauer til at gøre en aktiv indsats imod den magiske praksis blandt befolkningen. Den konkrete effekt vil være vanskelig at spore direkte i kilderne. At der var sognepræster, som affandt sig med vitterlige troldfolk i deres sogn i mange år, ved vi, fordi de selv siger det i vidneudsagn. I hvilket omfang, der blandt det føromtalt lag af storbønder og fogeder har været folk, der også her har stillet sig på magtens side og på kirke- og sognestævner og ved andre lejligheder har tilskyndet eller måske ligefrem truet deres sognefæller til at anklage troldfolk og også selv gjort det, kan vi ikke se. Det er en side af sagen, som må tages i betragtning sammen med det, Johansen gør opmærksom på, nemlig at det med forordningens udstedelse stod klart for befolkningen, at myndighederne så uhyre alvorligt på forbrydelsen (s. 40).

I denne forbindelse: Når befolkningen forstod, at øvrigheden så alvorligt på trolddom, ville det også få den til at rejse flere udlæggelsessager. Når der, som det synes (s. 167, note 51), kan påvises flere udlæggelsessager før 1617/18, vil det være et indicium for, at en kampagne imod befolkningens trosformer var i gang noget før forordningens fremkomst. I sin case-study for Sydvestjylland nævner Johansen nogle udlæggelser, der blev bragt for retten »ikke tidligere end sommeren 1617... Det var altså først, da panikstemningen var ved at trække sammen over området, at der blev foretaget retslige skridt« (s. 104). Det kunne måske tyde på, at der var ved at komme mere gang i sagerne, før forordningen blev kendt. Men det står stadig ikke ganske klart for os, hvordan den nøjagtige sammenhæng er mellem stigningen i processernes antal og forordningen. Johansens formulering side 46, at »1617-forordningen skabte således for Jyllands vedkommende en ekstraordinær situation, der resulterede i et kolossalt opsving i trolddomsprocessernes antal«, er nok for skråsikker. Måske skulle man foretrække det, der siges side 39: »At hævde, at forordningen skabte denne stigning i procesantallet ville være ukorrekt, for som påvist må der have ligget en bevidst politik bag forordningens udstedelse, men der kan ej heller være

tvivl om, at forordningen var stærkt medvirkende til, at befolkningen i højere grad førte processer.« Eller endnu bedre: at forordningen var det vigtigste og mest virksomme element i en kampagne fra regeringens og kirkens side for at disciplinere befolkningen, herunder også adelen, og bringe den ind under statskirkens mentale styring.³⁹

Hvad der her er sagt om Jens Christian V. Johansens disputats er sagt på baggrund af, at den beskæftiger sig med særdeles vigtige og vanskelige problemer. Dens resultater og synspunkter vil kunne give anledning til nyttige overvejelser ved det fremtidige studium af trolddomsfænomenets mange sider. Konklusionen på det, der her er sagt, må være, at spørgsmålet om baggrunden for trolddomsprocessernes ophør må ansues i en større sammenhæng, der vel nok kan siges at udgøre et af historiens mest grundlæggende og vanskeligste problemer: Overgangen fra en magisk-religiøs menneskeopfattelse og kosmologi – baggrund og ramme for alt hvad mennesker har tænkt og gjort i den pågældende periode – til en lige så mangetydig og modsætningsfyldt virkelighedsforståelse med en anden form for rationalitet. Følelsen af den nære samhørighed med naturen og dens kræfter er borte. Meget er tabt, men meget er også vundet, bl.a. på sygdomsbekæmpelsens område, for generationerne gør ikke altid deres erfaringer forgæves. Trolddomsprocessernes ophør er et inciterende problem, der fortsat må påkalde sig opmærksomhed.

³⁹ Om denne kampagne i øvrigt, se Bjørn Kernerup i *Den danske Kirkes Historie*, IV, især s. 240ff.